

Олег Натаров,

мол. наук. співроб. СІАЗ НБУВ

РОЛЬ СУЧАСНИХ БІБЛІОТЕК У ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА СВОБОДУ НАУКОВОЇ ТВОРЧОСТІ В УКРАЇНІ

У статті розглядається роль сучасної бібліотеки в забезпеченні конституційного права на свободу наукової творчості. Наголошується на необхідності включення бібліотечних установ у систему організаційно-правових гарантій прав та свобод людини й громадянина.

Ключові слова: право на свободу наукової творчості, гарантії прав та свобод людини й громадянина, бібліотечна система України, Національна бібліотека України.

Сучасний процес розбудови демократичної, правової держави в Україні пов'язаний з усвідомленням широкого кола процесів, які відбуваються в суспільстві, у тому числі й тих з них, які безпосередньо пов'язані з реалізацією конституційних положень, що стосуються додержання та належної реалізації прав і свобод людини та громадянина.

Важливе місце в системі конституційних прав, свобод та обов'язків людини й громадянина в Україні займає право на свободу наукової творчості. Наш час називають епохою науки, що зумовлено не тільки глибокими перетвореннями, які переживає сьогодні сама наука, а й тими змінами, зростанням ролі, які вона відіграє в житті та розвитку сучасного суспільства [9].

Проблеми забезпечення права на свободу наукової творчості розглядалося в дослідженнях про правове положення особи та систему гарантування прав і свобод людини й громадянина, вони також досліджувались у контексті інших проблем теорії конституційного права. Ці питання розглядались, зокрема, у працях В. Ф. Погорілка, В. В. Головченка і М. І. Сірого [7], А. М. Колодія та А. Ю. Олійника [3], Ю. М. Тодики і В. С. Журавського [11], Н. Г. Шукліної [6], М. В. Баглая, Ю. І. Лейбо та Л. М. Ентіна [2], О. А. Лукашевої [4] та інших учених.

Разом з тим, на нашу думку, залишається актуальним висвітлення питання ролі й місця сучасної бібліотеки в забезпеченні права на свободу наукової творчості. Хоча здатність творити є природною властивістю

людини, позаяк творчість як розумовий процес не піддається регулюванню правовими нормами, право покликане впливати на організацію наукової творчої діяльності, визначення умов охороноздатності її результатів, виникнення, здійснення, забезпечення додержання та захист майнових та немайнових прав авторів. Саме в цих аспектах і реалізуються конституційні гарантії свободи творчості, сфера яких поширюється на будь-яку підтримку інтелекту, створення сприятливих умов для нього [1].

За міжнародними нормами право на свободу наукової творчості належить до культурних прав людини. Це право закріплено основоположними документами з прав людини та в багатьох конституціях зарубіжних країн.

Так, у Загальній декларації прав людини говориться, що кожна людина має право вільно брати участь у культурному житті суспільства, втішатися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі і користуватися його благами. Крім того, кожна людина має право на захист її моральних і матеріальних інтересів, що є результатом наукових, літературних або художніх праць, автором яких вона є (ст. 27).

У свою чергу, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права встановлює, що держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на: 1) участь у культурному житті; 2) користування результатами наукового прогресу та їх практичне застосування; 3) користування захистом моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з будь-якими науковими, літературними чи художніми працями, автором яких вона є. Заходи, яких повинні вживати держави-учасниці цього Пакту для повного здійснення цього права, включають ті, які є необхідними для охорони, розвитку й поширення досягнень науки та культури. Крім того, держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються поважати свободу, безумовно, необхідну для наукових досліджень і творчої діяльності, а також визнають користь, що їй дають заохочення й розвиток міжнародних контактів та співробітництва в науковій і культурній галузях (ст. 15).

В Україні реалізація права на свободу наукової творчості була закріплена в ст. 54 Конституції України та деталізована рядом нормативно-правових актів (наприклад, Закони України «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про авторське право і суміжні права», «Про науково-технічну інформацію», «Про бібліотеки і бібліотечну справу» та ін.), що відкрило перспективи для всебічного та вільного розвитку наукових досліджень та ефективної реалізації особою свого права.

Стаття 54 Конституції України певною мірою імплементувала положення ст. 15 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та

культурні права. Зокрема, відповідно до цієї статті, громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом. Крім того, держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством.

Разом з тим треба звернути увагу, що на відміну від міжнародних нормативно-правових актів, у яких носієм даного права в першу чергу є людина, у тексті Конституції України коло суб'єктів користування даним правом обмежується громадянами України. Отже, відбувається автоматичне звуження конституційних можливостей людини у сфері реалізації своїх наукових творчих потреб в Україні. Відповідно, можна ставити питання про розширення кола суб'єктів права на свободу наукової творчості шляхом внесення відповідних змін до тексту Конституції України.

Вагомим чинником реального забезпечення права на свободу наукової творчості, поряд з його визнанням, дотриманням й повагою, виступає гарантування, яке здійснюється за допомогою специфічних засобів – гарантій. Як загальне поняття гарантії прав та свобод людини й громадянина є насамперед основні умови, способи й засоби, за допомогою яких кожна особа має можливість реалізувати свої права.

В юридичній літературі гарантії прав і свобод людини й громадянина поділяють на нормативно-правові та організаційно правові. Пріоритетним видом юридичних гарантій є нормативно-правові гарантії, під якими слід розуміти систему норм щодо реалізації прав та свобод людини й громадянина.

Разом з тим здійснення права на свободу наукової творчості відбувається не тільки шляхом застосування нормативно-правових гарантій, а й за допомогою організаційно-правових гарантій. Організаційно-правові гарантії – це система органів державної влади, організацій, діяльність держави та всіх її органів, посадових осіб, громадських організацій щодо створення сприятливих умов для реального користування громадянами своїми правами та обов'язками.

Система організаційно-правових гарантій загалом містить: державу, органи державної влади – Верховну Раду України, уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Президента України, Конституційний Суд України, органи правосуддя, органи прокуратури, Кабі-

нет Міністрів України та інші центральні органи державної виконавчої влади, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, міжнародні органи та організації, членом або учасником яких є Україна, політичні партії, адвокатуру, громадські організації, а також засоби масової інформації.

На думку автора, у систему організаційно-правових гарантій людини й громадянина необхідно також включити бібліотечну систему України.

Бібліотечна система України охоплює понад 40 тис. бібліотек різного відомчого підпорядкування, які налічують близько 700 млн бібліотечних фондів і надають послуги всім верствам населення. Бібліотеки залишаються в Україні найпопулярнішим закладом культури та джерелом отримання книг для читання. При цьому за останнє десятиріччя переважна більшість бібліотек України активно використовує електронні бібліотечно-інформаційні ресурси, створює власні електронні бази даних, здійснює електронну доставку документів, електронне обслуговування читачів [10].

Закон України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» гарантує право на вільний доступ до інформації, знань, залучення до цінностей національної та світової культури, науки та освіти, що зберігаються в бібліотеках.

Стаття 1 цього Закону визначає бібліотеку як інформаційний, культурний, освітній заклад, що має упорядкований фонд документів і надає їх у тимчасове користування фізичним та юридичним особам. Бібліотечна система України, згідно з цим Законом – розгалужена мережа бібліотек різних видів, пов'язаних взаємодією та взаемовикористанням бібліотечних ресурсів (упорядкованих фондів документів на різних носіях інформації, довідково-пошукового апарату, матеріально-технічних засобів опрацювання, зберігання й передавання інформації).

Право на бібліотечне обслуговування незалежно від статі, віку, національності, освіти, соціального походження, політичних та релігійних переконань, місця проживання мають громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах (ст. 21).

Користувачі бібліотек, зокрема, мають право безоплатно користуватися інформацією про склад бібліотечних фондів через довідково-пошуковий апарат (крім комерційних баз даних); безоплатно отримувати консультаційну допомогу в пошуку та виборі джерел інформації; безоплатно отримувати в тимчасове користування документи з фондів бібліотеки (крім документів, придбаних за кошти, одержані від господарської діяльності бібліотеки); одержувати документи або їх копії

за міжбібліотечним абонементом; одержувати інформацію з інших бібліотек, користуючись каналами зв'язку; користуватися іншими видами послуг, у тому числі на платній основі. При цьому закон встановлює, що доступ до документів та надання бібліотечних послуг користувачам бібліотек здійснюються з додержанням вимог щодо забезпечення охорони державної таємниці, забезпечення зберігання фондів бібліотек, а також відповідно до статутів (положень) бібліотек, правил користування бібліотеками (ст. 22).

Закон України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» визначає види бібліотек (ст. 6). Так, за значенням бібліотеки поділяються на: всеукраїнські загальнодержавного значення (національні, державні); республіканські (Автономної Республіки Крим); обласні; міські; районні; селищні; сільські. За змістом бібліотечних фондів бібліотеки є: універсальні; галузеві; міжгалузеві. За призначенням бібліотеки поділяються на: публічні (загальнодоступні), у тому числі спеціалізовані для дітей, юнацтва, осіб з фізичними вадами; спеціальні (академії наук, науково-дослідних установ, навчальних закладів, підприємств, установ, організацій).

На нашу думку, серед перерахованих видів бібліотек у сприянні процесу забезпечення прав і свобод людини й громадянина, у тому числі й права на свободу наукової творчості, найбільш вагому роль відіграють всеукраїнські загальнодержавного значення (національні і державні) бібліотеки.

Зокрема, у Законі України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» (ст. 7) говориться, що Національна бібліотека України є провідним культурним, освітнім, науково-інформаційним державним закладом, що здійснює функції науково-дослідного, методичного та координаційного центру з питань бібліотекознавства, бібліографознавства, документознавства, бере участь у розробленні державної політики в галузі бібліотечної справи та її реалізації.

Національна бібліотека України володіє потужним фондом вітчизняних і найважливіших науково значущих зарубіжних документів і задовольняє найрізноманітніші потреби суспільства, сприяє розвитку науки, освіти, культури, здійснює міжнародне співробітництво у формуванні та використанні світових бібліотечних ресурсів.

Бібліотечний фонд Національної бібліотеки України є національним культурним надбанням українського народу, невід'ємною складовою частиною культурної спадщини та перебуває під охороною держави.

У свою чергу, державна бібліотека визначається як бібліотека загальнодержавного значення, що здійснює бібліотечне, бібліографічне, інфор-

маційне обслуговування користувачів і виконує функцію всеукраїнського науково-дослідного, методичного та організаційного центру бібліотек відповідної галузі або категорій користувачів (ст. 8) [8].

Найбільшою бібліотекою України, головним науково-інформаційним центром держави, що входить до найбільших національних бібліотек світу, є Національна бібліотека Української імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ). Обсяг фондів НБУВ – близько 15 млн одиниць зберігання. Це унікальне зібрання джерел інформації, що містить книги, журнали, продовжувані видання, карти, ноти, образотворчі матеріали, рукописи, стародруки, газети, документи на нетрадиційних носіях інформації. Бібліотека має найповніше в державі зібрання пам'яток слов'янської писемності та рукописних книг, архіви та книжкові колекції видатних діячів української й світової науки та культури. Складові фонди – бібліотечно-архівна колекція «Фонд Президентів України», архівний примірник творів друку України з 1917 р., архівний фонд Національної академії наук України.

Щорічно до фондів надходять 160–180 тис. документів (книг, журналів, газет тощо). Бібліотека комплектується всіма українськими виданнями, отримує примірник дисертацій, які захищаються на території України, веде міжнародний книгообмін з понад 1500 науковими закладами й бібліотеками 80 країн світу. До бібліотеки як депозитарію документів і матеріалів ООН в Україні надсилаються публікації цієї організації та її спеціалізованих установ. З 1998 р. здійснюється цілеспрямоване комплектування електронними документами, з 2005 р. – вибіркове архівування науково-інформаційних ресурсів Інтернет, з 2010 р. – формування репозитарію електронних копій наукової періодики України.

Пошуковий апарат бібліотеки має у своєму складі систему бібліотечних каталогів та картотек і фонд довідково-бібліографічних видань обсягом 200 тис. примірників. Цей фонд містить документи нормативного характеру (закони, укази, постанови тощо), енциклопедії, тлумачні словники, довідники, бібліографічні посібники. Систему бібліотечних каталогів і картотек утворюють генеральний алфавітний каталог, читачькі алфавітний і систематичний каталоги та понад 30 каталогів і картотек підрозділів бібліотеки. З 1994 р. наповнюється електронний каталог, з 1998 р. – загальнодержавна реферативна база даних «Україніка наукова».

У локальних інформаційних мережах бібліотеки є 700 комп'ютерів; на інтернет-порталі – 3,5 млн бібліографічних записів і 5 млн зображень карток генерального алфавітного каталогу, 360 тис. реферативних записів, а також 400 тис. повних текстів документів; у інтранет-середовищі – 700 тис. публікацій.

Універсальними інформаційними ресурсами бібліотеки користується близько 500 тис. читачів, яким щорічно видається до 5 млн документів. Щодня бібліотеку відвідує 1–2 тис. науковців, фахівців, аспірантів і студентів. Їх інформаційне обслуговування здійснюється в 16 галузевих та спеціалізованих залах основного бібліотечного комплексу, а також у шести залах філії, у яких розміщено найбільше в Україні зібрання газет, фонди рукописів, стародруків і рідкісних видань, естампів і репродукцій, нотних видань, зібрання юдаїки, а також значна частина Архівного фонду Національної академії наук України. Інтернет-портал бібліотеки щодоби відвідують 40–50 тис. користувачів. Особлива категорія абонентів – інформаційні служби органів державної влади, серед яких Верховна Рада України, Адміністрація Президента України і Кабінет Міністрів України.

Бібліотека – наукова установа в галузі науково-інформаційної діяльності, бібліотекознавства та суміжних наук. Вона має аспірантуру і спеціалізовану раду з захисту кандидатських і докторських дисертацій, проводить щорічні міжнародні наукові конференції, видає науково-теоретичний та практичний журнал «Бібліотечний вісник» та ряд збірників наукових праць: «Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития», «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського», «Рукописна та книжкова спадщина України», «Українська біографістика», «Українсько-македонський науковий збірник». Спільно з Інститутом проблем реєстрації інформації НАН України бібліотека видає Український реферативний журнал «Джерело».

У бібліотеці понад 40 підрозділів, що згруповані за напрямками їх діяльності в інститути (науково-методичного забезпечення бібліотечно-інформаційної роботи, рукопису, архівознавства, біографічних досліджень), центри (консервації і реставрації, культурно-просвітницький, комп'ютерних технологій, науково-видавничий), Фонд президентів України, Національну юридичну бібліотеку і Службу інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади [5].

Отже, можна говорити про те, що можливості сучасних, перш за все всеукраїнських загальнодержавного значення, бібліотек створюють сприятливі умови для реального користування особою правом на наукову творчість. Виходячи з цього, є доцільним включити до системи організаційно-правових гарантій прав і свобод людини й громадянина бібліотечну систему України.

Список використаних джерел

1. *Авер'янов В. Б.* Конституція України: Науково-практичний коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін [та ін.] ; редкол.: В. Я. Тацій [та ін.]. – Харків : Право ; К. : Ін Юре, 2003. – С. 270.
2. *Баглай М. В.* Конституционное право зарубежных стран : учебник для вузов / М. В. Баглай, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтин / под общ. ред. М. В. Баглая [и др.]. – М. : НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА*М), 2002. – С. 113.
3. *Колодій А. М.* Права людини і громадянина в Україні : навч. посіб. / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 207–209.
4. *Лукашева Е. А.* Права человека : учебник для вузов / Е. А. Лукашева / отв. ред. Е. А. Лукашева. – М. : НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА*М), 2002. – С. 171–172.
5. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Загальна інформація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/libragu>. – Назва з екрана.
6. *Погорілко В. Ф.* Конституційне право України : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закладів освіти / В. Ф. Погорілко / НАН України, Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка / В. Ф. Погорілко (ред.). – К. : Наук. думка, 1999. – С. 292–294.
7. *Погорілко В. Ф.* Права та свободи людини і громадянина в Україні / В. Ф. Погорілко, В. В. Головченко, М. І. Сірий. – К. : Ін Юре, 1997. – С. 36–38.
8. Про бібліотеки і бібліотечну справу : Закон України від 27 січня 1995 р. № 32/95–ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>. – Назва з екрана.
9. *Радиш Я. Ф.* Функціональна роль науки в забезпеченні розвитку системи державного управління охороною здоров'я України [Електронний ресурс] / Я. Ф. Радиш, О. В. Поживілова. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_du/2011_2/files/DU211_36.pdf. – Назва з екрана.
10. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. – К. : НБУВ, 2009. – С. 555, 556.
11. *Тодика Ю. М.* Конституційне право України : підруч. для студентів ВНЗ / В. С. Журавський / за ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. – К. : Ін Юре, 2002. – С. 156–157.